

Sükösd Mihály

Bibót újraolvasva

Mozaik Húsz éve, 1979 májusában hunyt el Bibó István. Nem került a nemzet nagyjai közé, csupán az óbudai temetőbe. Posztumusz *Naplójában* Karinthy Ferenc így emlékezik: „Több száz ember, de senki hivatalos, a pártból vagy a kormányzattól... A legkülönbélebb rétegek. Először is a család, Bibó fia, lánya. Aztán a régi református ifjúság tanúi. Majd népi kollégisták. Statisztikusok, könyvtárosok, kollégák, 56-os túlélők. Börtöntársak sokan... Elég kevés író. Illyés, Keresztury, Mészöly, Konrád, Csoóri, Eörsi... Bent a hírek szerint a pap beszélt, röviden Illyés, majd kissé meglepően a kis Kenedi, nyilván önjelöltként. Kérdezték is utána, hogy ki ez, mondtam, hogy biztosan valami rokon. Igazi gyász és szerepjátszás fura elegye. Korunk egyik legnagyobb gondolkodója szállt sírba, és az egésznek mégis van valami komédiaíze...”

Kegyetlen leírás, nem is rokonszenves. Ámde jellemző a kései Kádár-korszak egyszerre kívül és belül állni akaró értelmiségi magatartására. A naplóról mérhetetlenül tiszteli Bibót, az ő nevét is zászlajára tűző belhoni ellenzékét azonban marxista múltját kompenzálni akaró, tisztátalan gyülekezetnek ítéli.

Holott Bibó ekkor már erősen hatott az akkori fiatal értelmiség két nemzedékére. Sokszorosításban terjedt a hivatalos szervektől visszautasított Bibó-émlékkönyv. 1986-ban a Magvető három vaskos kötetben megjelentette Bibó műveit. Az itt még hiányzó 56-os dokumentumokat az 1990-ben kiadott negyedik kötet pótolja.

Jelképesnek tekinthető, hogy a ma uralkodó legnagyobb kormánypárt, a Fidesz (akkor még nem MPP) vezérlő figurái a nevezetes Bibó-szakkollégium műhelyéből bújtak elő, amelynek alapító tagja egy Orbán Viktor nevű fiatal-

ember volt. Előtte egy akkor frissen végzett ifjú szociológus cikke 1989-ből, valamelyik féllégális folyóiratból. Jellemző címe: *Eötvös, Jászi, Bibó*.

Tíz év telt el azóta. Eötvös megmaradt könyvtári klasszikusnak, aki korábban is volt, sok évtizeden át. Nagy társadalomelméleti művét, az *Uralkodó eszméket* legfeljebb szakemberek olvassák, nincs jelen a mai szociológiai és politikai vitákban. Jászi életművét csend övezi, mint szokásosan. A rendszerváltás előtti évek Bibó-eufóriája még tartott egy ideig, a két akkori legnagyobb párt, az MDF és az SZDSZ házatáján egyaránt, más-más program és ideológia mintájaként. Aztán neve lekerült a pártzászlókról. Beteljesült ironikus önjellemzése: a marxistáknak túl liberális, a liberálisoknak túl szocialista, a népi-nemzetieknek túl európai, a kereszténydemokratáknak túl protestáns. Néhai Antall József miniszterelnöknek például túl baloldali volt Bibó, a Horthy-rendszer iránti engesztelhetetlen ellen-szerve okából.

Bármily hihetetlen az egyre fiatalabb nemzedékeknek: a Bibó-émlékkönyv egyik legszebb tanulmányát Csurka István írta *Bibó-felejtés* címen. Ma újra felejtjük Bibót, ahogy a MIÉP elnöke is hajdani önmagát és írását.

Mindennek alapoka, hogy az új magyar demokrácia eddigi tíz évének története nem úgy alakult, mint ahogy ezt a demokráciát Bibó elképzelte.

Kapitalizmus? Szocializmus? Bibó életműve és gondolkodási módszere teljességgel koherens. Nem volt filozofikus alkat, nem törekedett rendszeralkotásra, az *általánosnál* jobban bízott az *egyesben*. Híres tanulmányai a szakdolgozat és az esszé műfaját együtt jelenítik meg. Módszerét ma interdiszciplinárisnak mon-

danánk. Tanulmányaiban a jogfilozófiát, államelméletet, államigazgatást, szociológiát, pszichológiát, az európai és a magyar történelmet egyaránt használja. Feltűnő, hogy gazdasági fejtegetések ott is alig találhatók műveiben, ahol okvetlenül helyük lenne. Közgazdasági olvasottsága műveltségének többi ágához mérve feltehetően hiányos.

Nagy tanulmányai a háború után részben a magyar történelem akkori jelenkorához kapcsolódnak: *A magyar demokrácia válsága az 1945-ös, alapvető változásokhoz, a Zsidókérdés az imént lezajlott holocaust felelősségéhez*. Másik részük sokszorosan átgondolt, végleges történelemszemléletet hordoz, mint *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága és az Eltorzult magyar alkat, zsákutcas magyar történelem*. Mindben központi helyet foglal el a demokrácia, a szabadság és a polgárosodás fogalma és folyamata.

30

Az élete főművének szánt, töredékben maradt *Az európai társadalomfejlődés értelmében* Bibó az újkori európai forradalmak két változatáról értekezik. Az egyik minta Hollandia és Anglia, s nem csupán a viszonylag békés átalakulás okából. A forradalom hosszú éveit során Angliában ugyanúgy – alkotmányosan – lefejezték Stuart I. Károly királyt, miként Franciaországban Bourbon XVI. Lajos királyt. Viszont „nem lehet eléggé hangsúlyozni Hollandia jelentőségét abban, hogy a 16. század második felétől kezdve, főleg azonban a 17. században egy szabadsággal oly mértékben ellátott társadalmat hozott létre, amelynek hosszú időn át nem volt mása Európában... Ez a holland minta inspirálta az angol forradalmat, másrészt az észak-amerikai szabadságharcot, és volt mintája a létrejövő polgárosodó szabad társadalmaknak... A holland forradalmat a holland rendek vittek, nemesi és polgári rendek a királlyal szemben, az angol forradalmat a középkorból kinőtt rendek a királlyal szemben, az angol forradalmat a középkorból kinőtt parlament a királlyal szemben...”

Ezzel szemben: „A francia forradalom az európai történelemnek egyszerre a legsikeresebb és a legsikertelenebb forradalma. A legsikeresebb azért, mert a társadalomnak olyan mértékű racionális átszervezését tette lehetővé, amekkorára mértékű átszervezést az az előtti forradalmak nem csináltak, és a legsikertelenebb azért, mert egy olyan méretű félelmet keltett fel, amiből a nyugati világ azóta sem tudott felépülni.” A francia forradalom élménye nyomán jelent meg a történelmi színen két embertípus: a hivatásos forradalmár és a hivatásos reakciós. Az európai társadalomfejlődés következő szakasza, a szocializmus súlyos ellentmondásokkal terhes. Nemcsak azért, mert legdurvább változatában, a sztálinizmusban átvette és fejlettebb technikával folytatta a francia forradalom elfajulásának, a jakobinus Nagy Terrornak gondolatmenetét és módszertanát. Hanem és főként azért, mert a marxi-lenini államalakzat kiiktatta a parlamentarizmust, többpártrendszert, sajtószabadságot, független bíróságot, az összes szabadságjogokat, s egypárti diktatúrát alakított ki. Bibó nem volt elszántan antimarxista. Önmagát – találónan – *amarxistának* nevezte. De a „létező szocializmus” legszelídebb változata sem fért össze felfogásával a demokráciáról.

Eközben a kapitalizmust még múlt századi, klasszikus változatában sem kedvelte igazán. Leginkább a társadalmi egyenlőtlenségek okából nem. Nem kellett szocialistának lennie ahhoz, hogy ne ismerje fel a viktoriánus Anglia ellentmondásait: az ipari munkásság lázadási kísérleteit, Londonban a nyomor negyedeket, a gyarmatosított országok szabadságmozgalmainak kíméletlen elfojtását, az ágyúcsőre kötözött indiai lázadókat. A 20. századi neokapitalizmus elméleti változatait, gyakorlati eredményeit és kudarcait nemigen ismerte. Keynes neve alig fordul elő írásaiban, a roosevelti „New Deal” részleteiről alighanem keveset tudott. Ismeretei az amerikai fogyasztói társadalomról külsődlegesek, másodkézből valók.

Látszatra, felszíni olvasatra tehát: se nem kapitalizmus, se nem szocializmus. Akkor hát bizonyára ama nevezetes „harmadik út”. Bibót ma is sokan tisztelik vagy bírálják harmadik utas gondolkodóként, de ez tévedés. A hiedelem feltehető oka, hogy Szabó Zoltán londoni összeállítására – amely több mint két évtizeden át Bibó műveinek egyedüli forrásaként szolgált idehaza – A harmadik út címet viseli, bár Szabó Zoltán sem tartja harmadik utasnak nagy barátját. Tényszerűen: Bibó elolvasta Karl Mannheim *Korunk diagnózisa* című könyvét, terjedelmes recenziót is közölt róla, még 1943-ban. Itt veti fel Mannheim, hogy a liberalizmus és a totalitárius rendszerek közötti egyetlen megoldás a harmadik út. Ezt a gondolatot mérlegeli – futólag – Bibó több későbbi írásában. Hogy a harmadik út fantomja mit jelentett Németh Lászlónál, tudjuk, vagy legalábbis sejtjük. Hogy a harmadik út mit jelenthet ma Magyarországon, legfeljebb mákonyos lánghelmék tudják.

A kiegyezés: tragédia vagy gyarapodás? Bibó írásai közül sokáig az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem*-et kedveltem leginkább. Ma ennek a tanulmánynak a hézagai, repedései is érződnek. Holott írásműként a szerző egyik leginkább átgondolt, legszervesebb munkája. Logikai rendje példás, szerkezete világos, az első mondatból az utolsóig. Gondolatmenete vázlatosan a következő:

A mohácsi vereséggel az önálló Magyarország megszűnt létezni. Függetlenségének elvesztéséhez társult Werbőczy műve, s a társadalmi erőviszonyok megváltozása több évszázadra. „Ekkor indul útjára az újkori magyar társadalmi fejlődés legkártékonyabb jelensége, a paraszttól alig különböző és mégis uralmi szellemmel és társadalmi kiváltságigénnyel telített, parasztgyűlölő kismes.”

Mai kételyeink tárgya a kiegyezés megítélése. Az előjáték leírása lenyűgözően pontos. „Az 1849–1860 közötti oszt-

rák abszolutizmus a dinasztia utolsó kísérlete volt arra, hogy heterogén birodalmából egységet formáljon... Lebonyolította a jobbagyfelszabadítást, de a *társadalmi* felszabadulási folyamat továbbfolytatásának a legkisebb szándéka nélkül... leintette a *nemzeti* torzskodásokat, de a *népek* felszabadulási igényeinek a legkisebb elismerése nélkül.”

Egészében Bibó zsákutcának tartja a kiegyezést. Véleménye furcsamód nemcsak az őt a kelleténél jobban befolyásoló Németh Lászlóéval egyezik, hanem az akkori magyar marxista történetírással, sőt a Lukács Györgyével is. Bibó gondolatmenete persze önálló. A kiegyezés legfőbb hibája szerinte az, hogy „mindkét irányban mindenképp hazug volt. A dinasztianak azt hazudta a kiegyezés, hogy megmaradt a birodalma, mert nemzetközi és katonai teljhatalmát komoly korlátozástól mentesen megtartotta... A magyar nemzetnek azt hazudta a kiegyezés, hogy megvan az önálló magyar állam, csak éppen a külügy és a hadügy terén hiányzik az önállóság.” Kossuth híres Casandra-levelére válaszolva Deák Ferenc tételről tételre bizonyítja, hogy 67 voltaképp 48 minden törekvését megvalósította, sőt a 48-ban megoldatlanul maradt közös ügyek rendezése is megtörtént. „Kifejtettem – így Deák –, hogy a kiegyezésnek azon módja, melyet én is javasolok, alkotmányos szabadságunkat nem veszélyezteti, s hazánkra nézve sok tekintetben előnyös.” Ezt az állítást Bibó sem Deáktól, sem később Szekfű Gyulától nem fogadja el. Egyik ellenérve a nemzetiségi kisebbségek sorsa.

A kiegyezés idején a Habsburg-birodalom öt történelmi nemzetből, s további hat, önállóságra törekvő népből tevődött össze. „A nemzetiségeknek nem járt politikai, közjogi önrendelkezési jog, csak egyéni és kulturális jogok... Ugyanaz a félelem, mely arra indította az ország vezető rétegét, hogy a kiegyezésbe belemenjen, s az attól várt biztonságban megrekedjen, egyben arra is indította,

hogy ezt az átmeneti és hamis biztonságot a nemzetiségi törvényre való tekintet nélkül az egynyelvű ország létrehozására, a nemzetiségek asszimilálására használja fel. Itt kezdődnek az asszimiláció hazugságai.”

Pontos diagnózis. Bibó meggyőzően bizonyítja, hogy a magyar társadalom ha jogi intézményeiben nem is, de egész szerkezetében feudális, rendi szerkezet volt. A valódi asszimilálás pedig csak polgári társadalmakban lehetséges, ahol az alapvető kérdés: milyen az a társadalmi közeg, amely asszimilál? A múlt század második felének magyar társadalmát a feudalizmusból épp kibontakozni kezdő, szűken és részlegesen asszimiláló társadalom volt. A magyarországi nemzetiségekben a magyar a magyar főispán, szolgabíró, jegyző, csendőr képeiben jelent meg. A magyar félelmet és gyűlöletet keltő úrnak számított a nemzetiségi területeken, ahogy az például E. M. Cioran vagy Sinkó Ervin gyermekkori képeket felidéző önéletrajzi műveiben olvasható. Az árat pedig az első világháború elvesztése után tapasztalhatta meg az ország, a nemzetiségek kérelhetetlen követeléseinek megfizetésekor.

„Mi vitt rá olyan szellemeket, mint Deák Ferenc, Kemény Zsigmond és Eötvös József, hogy ebbe a kiegyezésbe belemenjenek, sőt ezt mint a magyar nemzet kívánságának teljesülését ünnepeljék és ünnepelessék a nemzettel?” Bibótól szokatlanul fellengzősen fogalmazott és igazságtalan kérdés. Mi vitte rá azonban Bibót, a polgárosodás hívét és hirdetőjét, hogy – több, mint fél évszázad történelmi távlatából – feledje a kiegyezés hatalmas gazdasági és kulturális eredményeit Magyarországon? Csupán a legfontosabb fejleményeknél maradva: minden korábbi meghaladó iparosodás veszi kezdetét. Hatalmas gazdasági vállalkozások indulnak, kialakul a modern bankrendszer, megszületik a korszerű vasúti s általában a közlekedési hálózat. Budapest európai szintű nagyvárossá fejlődik, infrastruktúrája ma is az akkori alapokon nyugszik. Legalább

ilyen fontos, hogy a kiegyezés utáni évtizedekben születik meg – az akkori legjobb, angol mintához igazodva – a modern magyar sajtó. Kiválóan szerkesztett napilapokkal, szakértő főszerkesztőkkel és belső munkatársakkal, hirdetésekkel és persze nagyon sok pénzzel. A szabadversenyos kapitalizmus igazi versenypályája volt ez a sajtó, egyben a teljes szólásszabadság színtere. Olyan korszakos publicistáknak biztosított rendszeres megszólalási lehetőséget, mint Ady és a fiatal Kosztolányi. A kiegyezésnek erről a másik, termékeny hatásáról Halász Gábor nagy tabló-esszéi – *Magyar viktorianusok, Magyar századvég* – sokkal többet és hitelesebbet mondanak, mint Bibó tanulmánya.

Akinél – ritka kivétel az életműben – a konstrukció ezúttal maga alá gyűrni látszik a tényeket. Nemcsak azért, mert – említettük már – Bibó közgazdasági tudása és érdeklődése elmaradt más ismereteitől. Főként azért, mert a kiegyezés megítélésében őt alapvetően államjogi, politikai és társadalomlélektani folyamatok foglalkoztatják. A hazugságok, elvtelenségek, „hamis realitások”. Mint-ha túlságosan az összeomlás és a Horthy-korszak felől ítélné meg a Tiszák korát.

A Monarchia végül is elpusztult a háborúban. Magyarország néhány nagy évtizede azonban maradandót alkotott.

Zsidókérdés Utolsóként jelent meg a nagy Bibó-tanulmányok sorában, 1948-ban. Jellemző tény, hogy amíg korábbi írásai feltűnést keltettek és vitákat kavartak, a *Zsidókérdés*re, mondhatni, csend következett. Igazodva a jelenséghez, hogy alig pár évvel a magyar holocaust után a zsidókérdésről minden koalíciós párt jobbára hallgatott. A jobboldal az esetleges felelősségrevonás okozta félelemből. A szociáldemokraták között sok volt a lágerekből hazatért, véletlen túlélő. A kommunista „négyesfogat” minden tagja zsidó származású, de ez sosem zavarta a tudatukat, különben is, ők Moszkvából szemlélték a magyar holocaustot. A zűrzavart fokozták a felszabadulás utáni

antiszemita kilengések és pogromok, épp munkások lakta iparvidékeken.

Bibó István erkölcsi és felvilágosítói kötelességének érzi a megszólalást. Tanulmányának több része tőle szokatlannul személyes hangvételű. „Mindazokban az előítéletekben, ingerültségekben, fölénytudatban, ridegségben, cselekedetekben és mulasztásokban, melyekre vonatkozóan kemény szavakat írtam le, semmi nem volt olyan, amit valami módon át nem éltem volna, vagy amelynek felelősségében közvetlenül vagy közvetlen részesnek ne tudnám magamat.”

Miért mondja ezt az a Bibó István, aki soha életében semmilyen nyilvános, ellenőrizhető antiszemita megnyilatkozást nem követett el? Egyrészt bizonyára keresztényi alázatból. Másrészt személyes lelkifurdalásból: annak idején nem írta alá az első zsidótörvény elleni tiltakozást. Huszár Tibornak adott egyik interjújában elmondta, hogy Németh László műve, a *Kisebbségben* akkoriban nagy hatással volt rá, s a könyv antiszemita tételeinek ártalmait csak később ismerte fel. Végül pedig: Bibó apósa az a Ravasz László református püspök volt, akit – nevének említése nélkül – más egyházi vezetőkkel együtt kénytelen volt megbírálni, mivel elmulasztott kiállni az üldözött zsidóság mellett.

1944. március 19-e és 1945 között ötszázhatvan ezer magyar zsidót (zsidónak minősített személyt) deportáltak, akikre azután elgázosítás, agyonlövés vagy éhhalál várt. Ezek Randolph Brahm hatalmas könyvének tényei, amelyeket Bibó természetesen nem ismerhetett, de jól becsült fel 1948-ban. Ha tanulmánya valamely világnyelven íródik, ma bizonyára éppoly világhírű, mint Sartre valamivel korábban keletkezett esszéje. Míg azonban Sartre a maga baloldali egzisztencialista látószögéből alapvetően az egyént, a személyiséget vizsgálta: Bibó történelmi és társadalomtudományi folyamatokat elemez. Nemcsak a holocaust, a magyar zsidók szenvedéstörténete érdekli, ha-

nem legalább annyira a magyar vezető osztályok, sőt az egész magyar társadalom felelőssége. 1948-ban már ismert ténynek számított, hogy a németektől megszállt Hollandiában és a skandináv országokban egyének és társadalmi intézmények egyaránt segítették az üldözötteket. „Ha mondjuk Dániában egy üldözött abba a helyzetbe került, hogy az első nyitott kapu alá be kellett menekülnie, az első útjába kerülő házban segítséget kellett kérnie, túlnyomó valószínűséggel arra számíthatott, hogy ezt valami módon meg is kapja... Ezzel szemben Magyarországon, ha ismeretlen házba egyáltalán be mert kopogni, közönyre, elutasításra és elhúzódsra számíthatott, mert normális valószínűségre, a feladásra, mint aránylag kisebb mértékű, de még mindig reális valószínűségre, s a segítségre, mint váratlan, alig remélt szerencsére.”

A magyar vezető réteg felelősségét Bibó jóval a német megszállás előtti időből eredezteti. A zsidókérdés heveny szociológiai problémaként akkor jelent meg a történelmi színpadon, amikor a zsidó származásúak száma megnőtt, s felső rétege olyan anyagi jólétben élt, hogy a társadalmi egyenlőtlenségeket a zsidók túlsúlyával lehetett magyarázni. Bibó kíméletlenül bírálja Teleki Pál, Bárdossy László és Kállay Miklós kormányának politikáját, mindháromban az általa annyiszor emlegetett „hamis realizmust” féli felismerni. „A magyar közvélemény tehát azon kezdte, hogy politikájával jogos, megtámadhatatlan nemzeti sérelmekre vélt orvoslást keresni, és fokozatosan, saját maga által is észre nem vett átmenetekben jutott el oda, hogy a világ legnagyobb, legőrültebb és leggonoszabb rablóállamának az utolsó szövetségese maradt.”

Ehhez ma sincs mit hozzátenni.

A kellemetlen Bibó Bibó mára kellemetlen jelenség lett. Nem tudunk mit kezdeni vele. Kellemetlen lett a szaktudományának. Olvasható, hogy nem is volt igazi tudós, csak a tudományba beszedabult esszéista. A történetírás eg-

zakt törvényei helyett homályos társadalomlélektani fogalmakkal és levezetésekkel dolgozott. (Furcsamód már 1945-ben, *A magyar demokrácia válságának vitájában* Lukács György is „a tömegpszichológiai módszer elvont abszolutizálásáért” bírálta Bibót.) Híres tanulmányaiban sok a tévedés, életműve túl korhoz kötöttek látszik.

Nem épp meggyőző érvelés. Ha a mindenkori jelen történetírása lenne a mérce, Tacitustól Macaulay-en át Szekfű Gyuláig számos életmű ma nem létezik.

Még kellemetlenebb Bibó a mai politikának és politikusoknak. „Le kell szögeznünk, hogy a *politikában hazudni nem lehet*. Pontosabban: lehet itt-ott hazugságokat *mondani*, de nem lehet hazugságra politikai konstrukciókat, politikai *programot* felépíteni.” Ilyen állításon már a nagy Kissinger is mosolygott, egy mai magyar államtitkár pedig fel sem fogná az értelmét. Az országház padso-raiban és folyosóin ma számtalan „eltorzult magyar alkat” tevékenykedik, kicsike kiadásban.

34 A rendszerváltás előtti évtizedben leginkább Bibó erkölcsi példája hódított. Ő volt az etalon: a koalíciós idők demokrata tanulmányírója, a Rákosi-

korszak belső emigránsa, Nagy Imre utolsó kormányának államminisztere, aki a csaknem üres parlamentben két ujjal pötyöggeti írógépbe kiáltványait a nagyvilághoz. Az életfogytiglani szabadságvesztésre ítélt, szabadulása után a rosszul fizetett könyvtáros, a nemzet nagyjai közül az egyetlen, aki a kádári konszolidáció után sem vendég Aczél György vacsoraasztalánál.

Azóta azonban kicserélődött a világ. 56-ban Magyarország semlegességet akart, s tőkés restauráció helyett demokratikus szocializmust. A létező szocializmusok sorra megbuktak, a demokratikus szocializmus államalakzata azonban jámbor óhaj és eszmény maradt a világ minden táján. A rendszerváltozás után Magyarország a szabadversenyes kapitalizmus útjára lépett, nem volt más, jobb alternatíva. Ma is a kapitalizmus felépítésén munkálkodunk, hogy milyen módszerekkel és eredménnyel, most nem ide tartozik.

Kapitalizmus, szocializmus, jobboldal, baloldal: mást jelentenek, mint Bibó idején. Lehet – bár nem így hisszük –, hogy gondolatvilága sokban elavult. Egyetlen tétele azonban elevenen időszerű: a félelem és intés a *hamis realitásoktól*.